

E.

Sakrální stavby

Archeologický výzkum kostela sv. Víta v Zahrádce, okr. Havlíčkův Brod, v zátopové oblasti vodního díla Želivka II

ANTONÍN HEJNA

V souvislosti se stavbou vodního díla Želivka II byl v letech 1976—77 proveden archeologický výzkum v kostele sv. Víta v Zahrádce a v jeho nejbližším okolí. Kostel, datovaný podle dochovaných architektonických článků, především portálu, do doby po r. 1225 (Merhautová 1971), je ve své současné podobě prostou stavbou s barokovou fasádou, s plochostropým, v období baroku upraveným interiérem. Jeho starobylý původ, podložený daty psaných pramenů, byl v průběhu stavebního průzkumu doložen kromě zmíněného již portálu existencí původního zdiva ve východním závěru i v lodi, nadto pak doklady gotické figurální freskové výzdoby především na stěnách východního závěru. Jednolodní podélná stavba s pravoúhlým východním závěrem byla v průběhu svého stavebního vývoje v období gotiky doplněna na severní straně východního závěru hranolovou věží, v jejímž přízemí byla sakristie, v období baroku pak byla prodloužena její loď směrem k západu, odkud se přicházelo po schodišti k hlavnímu portálu.

Počátek osídlení dnes již zaniklé Zahrádky a přilehlé oblasti na pravém břehu Želivky lze položit již na konec 12. a na počátek 13. století. První písemná zpráva o Zahrádce a přilehlém újezdu se vztahuje k roku 1219, kdy ji Přemysl Otakar I. daroval vyšehradskému kostelu jako náhradu za zcizený drahocenný ornát (CDB II, 374). Ačkoliv je darovací listina pozdějším falzem 13. století, není třeba o její věrohodnosti pochybovat, jednak proto, že Zahrádka se svým újezdem ležela v bezprostředním sousedství tzv. Svatavina újezdu, nazvaného podle Svatavy, manželky Vratislava II., která tento újezd, ležící na levém břehu Želivky, darovala před rokem 1187 vyšehradskému kostelu (CBD I, 406), jednak proto, že příslušnost vsi Zahrádky, kostela i újezdu vyšehradské kapitule je prokázána řadou dalších písemných zpráv od roku 1252 až do roku 1436, kdy se Zahrádka dostala do zástavy a později do přímého vlastnictví Trčků z Lípy (Reg. I, 1139, 1148, 1158; II, 338, 540, 834, 1254; II, 774).

Lze právem soudit, že v době po roce 1219 došlo ke spojení obou újezdů jakožto pozemkové državy vyšehradské kapituly, která se jako taková poprvé objevuje k roku 1352, v listině Karla IV. jako oblast se jmenovitě uváděnými 29 vesnicemi a městečky.

Jak vyplývá z písemných zpráv, byla Zahrádka s přilehlým újezdem původně, tj. před rokem 1219 v majetku Přemyslovců, o čemž svědčí i zasvěcení kostela sv. Víta. K roku 1219 je Zahrádka uváděna jako „villa“, avšak bez zmínky o kostele. Dochovaný románský kostel byl tedy nepochybně založen v době po roce 1219, kdy se Zahrádka stala majetkem vyšehradské kapituly.

Archeologický výzkum, prováděný v interiéru kostela a v jeho nejbližším okolí měl zjistit, zdali stojícímu kostelu nepředcházela případná starší sakrální stavba, která by byla součástí sídla-dvorce, jehož existenci nebylo možno předem vyloučit. Výzkumem se podařilo nejprve zachytit západní závěrovou

zeď původní románské stavby, tj. stavby dochované ve hmotě stojícího kostela, z doby před jeho prodloužením směrem k západu v období baroku. Koruna zdi ležela v hloubce 30 cm pod dnešním povrchem a její šířka byla 190/200 cm. Tím se podařilo zjistit rozsah románského kostela z doby po roce 1219. Jeho délka, včetně východního pravoúhlého závěru byla 19,5 m, šířka lodi byla 11,5 m. Výzkumem bylo zjištěno, že západní závěrové zdivo bylo kladeno do terénu pohřebiště a že porušilo jednotlivé kostrové hroby. Bylo rovněž zjištěno, že k vnější straně západní závěrové zdi původní stavby byl připojen přístavek pravoúhlé předsíně, vybudované z lomového zdiva, širokého 70 cm na ploše $2,7 \times 2,3$ m. Základová spára přístavku byla zjištěna v hloubce 145 cm pod dnešním povrchem. Jako předpražních stupňů vchodu do předsíně a vchodu do lodi kostela bylo použito dvou dislokovaných renesančních náhrobních desek, obrácených lící stranou do terénu. Podle charakteru zdiva předsíně i druhotně použitých náhrobních kamenů bylo možno tuto předsíň časově zařadit do průběhu 1. poloviny 17. věku. Podobná předsíň byla v reliktech zdiva zjištěna i před jižním románským portálem.

Hlavní pozornost výzkumu byla věnována možným stavebním pozůstatkům starší sakrální stavby z doby před rokem 1219, tím spíše, že dosavadní výzkum ukázal, že zdivo románského kostela bylo, alespoň na západní straně, ukládáno do plochy pohřebiště. Proto byl založen větší plošný výzkum v lodi i ve východním závěru kostela. Úroveň intaktního podloží byla vesměs zjištěna v hloubce 100—120 cm pod povrchem. V hloubce 20—30 cm pod dnešní dlažbou byla zachycena starší dlažba z cihlových desek čtvercového formátu, odpovídající úrovni svého uložení předzákladovému stupni dochované románské stavby. V hloubce 45 cm byla místy zachycena maltová kra, dokládající starší úroveň podlahy. Její příslušnost ke stojící stavbě nebylo však možno bezpečně stanovit, neboť ležela již pod úrovní předzákladu.

Další výzkum v roce 1977 byl zahájen nejprve na ploše východního závěru. I zde bylo zjištěno, že obvodové zdivo románského kostela bylo založeno do plochy kostrového pohřebiště. Byla zde zachycena substrukce menzy, příslušné stojícímu kostelu — jeho románské fázi — a pod úrovní současné dlažby byl zachycen horizont starší dlažby z cihlových desek čtvercového formátu. Především však se podařilo zachytit na ploše východního závěru stopy základového obvodového zdiva starší stavby s pravoúhlým východním závěrem. Zdivo, místy porušené vkopy mladších hrobových jam, bylo z lomového kamene kladeného na hlínu, jeho šířka byla 120 cm a hloubka uložení jeho povrchu se pohybovala v nestejně úrovni 40—60 cm pod dlažbou. Stopy maltové podlahy, příslušné reliktním starší stavby, byly zjištěny pod horizontem cihlové dlažby v hloubce 30 cm pod povrchem. Tak se podařilo zachytit východní pravoúhlý závěr starší stavby, jejíž východní zdivo bylo zčásti překryto substrukcí menzy mladšího románského kostela.

Po tomto pozitivním zjištění bylo sledováno zdivo základu starší sakrální stavby i na ploše lodi. Podařilo se je zachytit spíše stopově na několika úsecích, zvláště v místě jihozápadního nároží, na jižní i západní straně a zčásti i na severozápadním a severovýchodním úseku v průměrné hloubce 80—90 cm pod dlažbou stojícího kostela, v maximální hloubce 120 cm. Podle nálezové situace i podle charakteru konstrukce bylo možno rekonstruovat celkový půdorys starší zaniklé sakrální stavby s dochovanými relikty základového zdiva, sahajícími v optimálním případě k úrovni koruny základu, kde na vyrovnané základové těleso nasedalo vlastní obvodové zdivo stavby, bohužel nedochované. Podle nálezové situace, zvláště podle malého množství kamene v zánikovém horizontu této stavby, lze předpokládat, že její obvodové zdivo bylo zcela sne-

seno a kamene použito ke stavbě kostela po roce 1219. Doklady pro případnou dřevěnou konstrukci původní sakrální stavby nebyly nikde zachyceny.

Starší, prvotní sakrální stavba, kterou můžeme právem zařadit do doby před rok 1219, se shodovala svojí půdorysnou podobou s mladší románskou stavbou s jedinou výjimkou, že totiž východní pravouhlý závěr starší stavby byl oproti mladší stavbě v poměru k lodi užší a protáhlejší. Šířka starší sakrální stavby, její lodi, byla 7,5 m, její délka, včetně závěru dosahovala 13,5 m. Stavba románského kostela z doby po roce 1219 znamenala tedy prosté a zcela pravidelné zvětšení půdorysné podoby staršího kostela.

Jak ukázala nálezová situace, rozkládal se kolem původního kostela hřbitov. Založení mladšího kostela po roce 1219 zasáhlo do jeho plochy a základová rýha porušila některé hroby, jak bylo zjištěno na východní i západní straně. Na vnější ploše stojícího kostela bylo zkušebními sondami zachyceno pohřebiště, trvající od 13. do 19. století. Na západní straně zachytila zkušební sonda těleso starší a mladší ohradní zdi hřbitova. Stavební relikty jiných objektů zjištěny nebyly.

Četné hroby byly zjištěny i uvnitř kostela. S výjimkou jediného hrobu č. 5, uloženého před oltářní menzou, který bylo možno podle nálezů datovat do 13. století, byly zjištěné hroby vesměs mladší, datovatelné podle devocionálií převážně do období baroku.

V překopaném terénu v úrovni cihlové dlažby a v souvrství mezi touto dlažbou a tmavou kulturní vrstvou, ležící na podloží, byly nalezeny úlomky nádob — hrnců, poklic, misek, poháru a džbánu — s tenkým šedým až šedo-hnědým střepem, datovatelné vesměs do 14. a 15. století. K nim patří i dvě mince, parvus Karla IV. (1346—1378) a tyrolský krejcar ražený za Zikmunda v letech 1483—87 v mincovně Hall.

Početnější a s hlediska výzkumu hodnotnější byly nálezy starší keramiky, získané jednak z překopaného terénu, ze zásypu hrobových jam a z neporušené tmavé hlinité vrstvy na podloží. V keramických úlomcích byly zastoupeny bezuché hrnce, misky-poklice, tuhová zásobní nádoba, lahev a nádoba s výlevkou. Střep nádob byl vesměs masivní, hrubý, se stopami lepení a obtáčení, případně i ručního tvarování, šedý až šedohnědý, s příměsí tuhy. Okraje hrnců byly ploché i s vyžlabením na vnějším obvodu, vzhůru vytažené, klínovité, ven horizontálně vytočené a v jediném případě se objevil okraj kalichovitý. Výzdoba nádob byla vesměs rytá s motivem prosté rýhy, vlnice, vrypu a v jediném případě čokovitého vpichu, jimž bylo zdobeno tělo lahve. Tuto keramiku charakterizoval poměrně početný výskyt značek na dně hrnců a misek — poklic s motivem kříže, kříženého kruhu, trojnásobného kruhu s paprsky ve vnitřním mezikruží a s motivem kruhu s osmi paprsky.

Z kovových předmětů staršího nálezového horizontu zaslouží pozornosti plochý bronzový kroužek s ulomeným závěsem, zdobený na lící straně po celém vnitřním obvodu rytou ostrou klikátkou.

Uvedené nálezy, zvláště keramické, můžeme podle všech charakteristických znaků datovat rámcově do průběhu 13. století, spíše však do jeho 1. poloviny a tedy do doby předpokládaného vzniku pozdněrománské sakrální stavby. Je pozoruhodné, že se nepodařilo v průběhu výzkumu nalézt keramiku, kterou by bylo možno podle stavu dnešních znalostí bezpečně datovat do 12. věku, a to ani na těch místech, kde tmavá hlinitá vrstva překrývající podloží, zůstala neporušena pozdějšími zásahy.

Vzhledem k tomu, že intaktní nálezový horizont této keramiky ležel pod úrovní maltové kry, kterou lze nejpravděpodobněji interpretovat jako doklad podlahy nejstaršího kostela, jak bylo uvedeno již výše, můžeme ze zjištěných nálezových skutečností vyvodit tyto nejpravděpodobnější hypotetické závěry:

1. Před založením románského kostela v době po roce 1219, zachovaného s výjimkou západní závěrové zdi ve stojící architektuře, existovala starší sakrální stavba v podobě jednolodního kostela s pravoúhlým východním závěrem, která byla založena před rokem 1219, obecně v průběhu prvních dvou desetiletí 13. věku, pravděpodobně již na samém jeho počátku, nejdříve však na sklonku 12. věku. Pro starší založení této stavby nebyly výzkumem zjištěny žádné důkazy. Její existence je doložena neúplně zachovaným půdorysem v úrovni základového zdiva, maltovou krou podlahy a kostrovým pohřebišťem, doloženým hroby na východní i západní straně.
2. Na místě původního kostela byl založen po roce 1219, spíše však až po roce 1225 nový kostel se zvětšeným půdorysným rozsahem, jehož zdivo včetně jižního portálu a okenních otvorů zůstalo uchováno s výjimkou západního závěru ve hmotě současné stavby. Vně tohoto kostela existoval trvale hřbitov a bylo pohřbíváno i uvnitř, na ploše východního závěru i v lodi.
3. Poměrně krátký časový sled v založení obou sakrálních staveb lze vysvětlit jednak změnou majitelů Zahrádky, k níž došlo k roku 1219, jednak relativně malým rozsahem původní stavby a patrně i jejím stavem, jež neodpovídaly požadavkům nového majitele — vyšehradské kapituly.

Podle dat psaných pramenů, podle zasvěcení mladšího kostela i podle archeologicky zjištěných skutečností lze nejstarší stavbu kostela v Zahrádce označit jako založení přemyslovské a dobu jejího vzniku položit před rok 1219, blíže k roku 1200, případně na sklonek 12. století. Nově objevený kostel v Zahrádce se řadí svou půdorysnou podobou ke starším i soudobým stavbám kostelíků s pravoúhlým závěrem, k nimž vedle mladšího kostela v Zahrádce, datovaného do 2. třetiny 13. věku patří m.j. kostelík na Tetíně z konce 12. století, v Albrechtici u Sušice, v Kolínci, Zbynicích, Červené n. Vlt., Nudvojovicích, Velkém Chvojně (Merhautová 1971) a nejnověji zjištěný půdorys kostela sv. Jiljí v Milevsku. Ačkoliv známe typy těchto románských kostelíků i ve vzdálenějších střeoevropských oblastech, je velmi pravděpodobné, že jejich výskyt v Čechách, stejně jako na Slovensku je pokračováním domácí tradice, jejíž kořeny můžeme vidět v období velkomoravském, jak dokládají objevy v Modré, Starém Městě i v Mikulčicích.

Prameny a literatura

CDB — Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, Praha 1912—1962.

ČD — České dějiny I, 5, J. V. Šimák, Středověká kolonizace v zemích českých, Praha 1938.

Reg. — Regesta diplomatica necnon epistolaria Bohemiae et Moraviae, Praha 1854 až 1953.

Merhautová A., 1971: Raně středověká architektura v Čechách, Praha.

Mošťák P., 1975 Kostel sv. Víta v Zahrádce — Stavebněhistorický a architektonický průzkum. Interní tisk SPPKOKP Praha.

Zusammenfassung

Die archäologische Untersuchung der St.-Veit-Kirche in Zahrádka, Bez. Havlíčkův Brod, im Überschwemmungsgebiet des Wasserwerkes Želivka II

Im Zusammenhang mit dem Bau eines Staubeckens am Želivka-Fluss wurde in den Jahren 1976—77 eine Rettungsgrabung im Interieur der romanischen St.-Veit-Kirche in Zahrádka und in ihrer nächsten Umgebung unternommen. Obwohl die heutige Gestalt der Kirche das Ergebnis gotischer und barocker Baumaßnahmen ist, birgt sie im Kern ihrer Baumasse das ursprüngliche romanische Objekt einschließlich des Südportals, mit Ausnahme der westlichen Schlußmauer. Die Kirche wird nach der bau-historischen Analyse in die Zeit nach 1225 datiert, als Zahrádka durch eine zum Jahr 1219 erwähnte Schenkung Přemysl Otakars I. in das Eigentum des Domkapitels von Vyšehrad übergegangen ist. Obwohl in dieser Urkunde die Existenz der Kirche nicht erwähnt wird, kann man nicht ausschließen, daß dem im zweiten Viertel des 13. Jahrhunderts errichteten Sakralbau ein älteres Bauwerk vorangegangen ist, das noch aus der Zeit stammt, als Zahrádka ein Bestandteil des Besitzes der Přemysliden war.

Die archäologische Erkundung erfaßte zuerst die westliche Schlußmauer des stehenden romanischen Baus und ermöglichte es, seinen ursprünglichen Umfang mit $19,5 \times 11,5$ m zu bestimmen. Auf der Fläche dieses romanischen Baus wurden schrittweise Reste der Grundmauern eines älteren Bauwerks mit übereinstimmendem Grundriß geringeren Umfangs entdeckt. Das Grundmauerwerk hatte man aus Bruchsteinen auf Lehm gefügt; es läßt trotz dem unkompletten Erhaltungszustand die Grundrißmaße der ursprünglichen Kirche mit $13,5 \times 7,5$ m erkennen. Zu diesem Bauwerk gehört höchstwahrscheinlich auch der Mörtelfußboden, der stellenweise im Niveau der Fundamente der stehenden Kirche erfaßt wurde. Die Gründungszeit der ursprünglichen Kirche kann man mit Rücksicht auf den erwähnten schriftlichen Bericht im großen und ganzen vor das Jahr 1219, eher an die Wende vom 12. zum 13. Jahrhundert oder gar an das Ende des 12. Jahrhunderts verlegen. Um die älteste Kirche wurde die Existenz eines Skelettgräberfeldes nachgewiesen.

Der freigelegte Grundriß der ursprünglichen Kirche in Zahrádka ist der Beleg einer Sakralarchitektur zweifellos Přemyslidischer Gründung aus der Wende des 12. und 13. Jahrhunderts, ein weiteres Beispiel für einen Sakralbau mit rechtwinkligem Ostabschluß, einer Grundrißform, deren heimische Tradition man von Zeit des Großmährischen Reiches an verfolgen kann.

